

Skrivprocessen i förhållande till våra kognitiva förmågor

Tomas Dalström, journalist, författare och föreläsare, har träffat och samtalar här med Åsa Wengelin, om skrivandet. Åsa är filosofie doktor i allmän språkvetenskap och forskare i lingvistik, verksam vid Språk- och litteraturcentrum vid Lunds universitet, och som lektor i handikappvetenskap vid Högskolan i Halmstad. Åsa har tittat närmare på skrivande i relation till olika funktionshinder: dövas andraspråkskrivande på svenska, skrivande hos personer med afasi efter förvärvade hjärnskador och skrivande hos vuxna med läs- och skrivsvårigheter.

– Jag tittar på skrivandet som process, säger Åsa. Jag är inte så intresserad av hur den färdiga texten ser ut; i alla fall inte utan att ta reda på hur det har gått till när man skriver dem. Det har jag hållit på med ända sedan jag skrev min avhandling 2002.

Finns det någon viktig skillnad mellan att läsa och skriva?

– En skillnad mellan att skriva och läsa är att läsandet sker i ett jämnt flöde, medan skrivandet växer fram i en explosion av ord – en paus och en explosion. Och det beror på den språkliga strukturen.

Att skriva är också att läsa. Kan man ha skrivproblem, utan att ha läsproblem?

– Ja, det kan man. Beteckningen på rena skrivproblem är agrafi.

Berätta hur det går till när du undersöker hur en text växer fram.

– När jag började använda vi något som kallas för tangentloggning. Det är ett program som spelar in allt du skriver och som vi fortfarande använder. Jag kan sen spela upp det och titta på processen, och se precis var du ändrade i texten eller var du gjorde pauser.

Jag har skrivit i 25 år, men jag kan inte ens föreställa mig hur det går till när jag skriver en text.

– Precis så är det. Man gör massor av saker som man inte har en aning om. När jag gör uppspelningar, ser jag ganska ofta att skribenterna plötsligt upptäcker att de missat att skriva första ordet med stor bokstav. Då raderar de, förvånansvärt ofta, hela vägen tillbaka till första bokstaven, skriver stor bokstav och skriver om samma text igen. Första gången jag såg det tänkte jag, har de ingen mus; har de inte koll vad de gör? Sen när jag tittade på mitt eget sätt att skriva, upptäckte jag att jag gjorde på samma sätt.

– Men vi nöjer oss inte med att studera uppspelningarna. Programmet matar även ut olika typer av statistiska data, som vilken typ av pauser de gör. Vi kan se om de gör många pauser i början av meningar, inne i ord och så vidare. Det här höll vi på med i ganska många år och sen, någonstans på vägen, insåg vi att det är svårt att förstå vad de gör i pauserna.

– Innan tangentloggningen kom, använde många forskare tänka-högt-metoder, som man ofta använder inom psykologin. De som deltar i testet får lösa ett problem och samtidigt berätta om vad de gör och tänker. Men ett grundläggande problem är att när du pratar om ett språk, som du håller på att producera, är risken överhängande att du blir väldigt störd.

Det låter nästan som att det inte skulle kunna gå, med tanke på hur arbetsminnet fungerar.

– Det stämmer och vi använde dem inte. Vi funderade istället på om det skulle fungera om vi spelade upp inspelningen direkt när de skrivit färdigt texten och i anslutning till det be dem berätta vad de gjorde i pauserna. Men vi insåg snabbt att man glömmer förvånansvärt fort, även om de bara har skrivit en kort text. Dyslektiker kan däremot komma ihåg att här hade jag jättesvårt att stava ordet. Men generellt har vi svårt att komma ihåg att här planerade jag eller här läste jag och så vidare.

– Nästa steg blev att vi kopplade ihop vår tangentloggning med ögonrörelseinspelningar, som nu var möjligt att göra. Det har vi hållit på med ett antal år nu och dag har vi ett projekt som heter ”Att läsa medan man skriver”, där vi inriktar oss på hur människor gör när de läser sina texter. Vi tänkte att om vi ser när i pauserna de läser, så gör de något annat i de andra

pauserna. Vi är intresserade av sambandet mellan att producera en text och att läsa den.

Ni ser blickarna, men ni vet fortfarande inte vad de tänker?

– Helt riktigt. Men vi kan ganska tydligt se om de läser eller inte läser, vilket var ett steg framåt. Vår forskning visar att de flesta läser sina texter förvånansvärt lite, om vi ska utgå från någon traditionell idé om vad läsning är. Vi använder den definition läsforskningen, och även ögonrörelseforskningen använder, att läsaren flyttar blicken systematiskt från vänster till höger över en snutt text.

– De läser sina texter så lite som tio-femton procent av den tid de tittar på skärmen. Inte den tid de faktiskt skriver - utan den tid de tittar på skärmen. De som tittar på tangentbordet nästan hela tiden, läser också bara tio-femton procent av den tid de tittar på skärmen.

– När projektet var slut kom vi fram till att frågan om hur mycket folk läser, när de skriver, är helt felställd. För läsandet av den egna – framväxande texten – är något helt annat än att läsa en färdig text på skärmen eller i en bok.

Vad är skillnaden mellan att läsa en text man skriver och en text på skärm eller i en bok?

– Det är stora skillnader. De flesta av dem vi testat läser inte igenom hela texten, när de skriver. De läser små snuttar under skrivproduktionen.

Är det sant?

– Ja och en fråga som vi ofta fått är: spelar det någon roll för hur bra texten blir, om man läser mycket lite. Vi har hittills, och jag är noga med att säga hittills, inte upptäckt några sådana skillnader.

Jag har svårt att tro på det.

– Vi har också svårt att tro på det. Fortfarande. Men våra data pekar på det.

Men det kanske beror på om man har skrivandet som profession eller inte.

– Exakt och jag var på väg dit. Vi har tittat på barn i olika åldrar och universitetsstudenter. Vi har en ansökan inne just nu om att titta på professionella skribenter.

Hur många elever i grundskolan och gymnasiet och studenter på universitetet läser inte igenom hela texten?

– I en labbsituation är det en majoritet. Nu vet vi inte om det ser ut så i klassrummet i verkligheten eller när de skriver en text hemma.

Universitetsstudenter kanske jag ska uttrycka mig försiktigare om, men bland yngre barn läser en majoritet inte igenom texten.

Det jag kan tänka mig är att de läser igenom texten i ett nationellt prov i svenska – och när de vet att de kommer att betygsättas. Vår labbsituation påminner mer om vardagssituationer och jag misstänker att de skiljer sig från de skarpa lägena. Inte för alla givetvis.

Vad är det som avgör om en text är bra eller inte?

– Jag pratar ofta med lärare om det finns några faktorer, som kan förutsäga vad det är som gör att en text, som skrivs av ett barn, bedöms som bra. Det är obehagligt enkelt – det som predicerar att en text får bra betyg är: 1) hur mycket eleven kan skriva på den angivna tiden och 2) vilket skrivflyt han/hon har; det vill säga vilken hastighet de här barnen lyckas skriva med.

Är det inte samma sak?

– Ja och nej. Det är samma sak om du skriver för hand, men inte nödvändigtvis om du skriver på dator. Du kan ta bort ganska mycket, när du redigerar på en dator. Ett produktivitetsmått som antal ord per minut, är den enda faktorn som kan mätas i handskrift – och den har en stark korrelation med en bedömning av den färdiga texten.

Så det bättre att bara pladdra på?

– Det är nästan så att man skulle kunna tro det. Jag ska använda den vanligaste klyschan inom skrivforskning: skrivprocessen är en extremt komplex process. Oavsett om du är nybörjare eller en erfaren skribent, så konstaterar forskarna att arbetsminnet alltid är överbelastat av textskrivandet. Men vad det är som finns i arbetsminnet – beror på hur duktig skribent du är.

– En nybörjare eller en person med läs- och skrivsvårigheter har arbetsminnet fullt av lågnivåprocesser, som stavning och annat som inte är automatiserat. Det medför att du har svårt att ägna tid åt de andra delarna, som att planera

innehållet och att följa den röda tråden. En trolig förklaring till att längre texter – med bättre läsflyt – bedöms positivare är att de barnen har lyckats frigöra arbetsminne.

Ett sätt att avlasta arbetsminnet är att använda post it-lappar för att strukturera materialet. Jag har använt det när jag utbildat bland annat informatörer och webbredaktörer.

– Det där är intressant av flera skäl. I Sverige undervisar vi inte barnen så mycket i skrivprocessen, utan vi utgår från den färdiga texten. I de länder där man börjat undervisa genom att visa så här kan du göra, har man sett att det inte är så svårt att lära barn att planera sin text hyfsat. Men det är väldigt svårt att lära barn att redigera texten.

– Man skulle kunna dra slutsatsen att det är viktigt att lära sig att planera och strukturera sin text. Det finns studier som visar att inte bara professionella utan att även exempelvis barn med läs-och skrivsvårigheter, har enormt stor nytta av att få stöd av precis den typen av idéer som dina gula lappar.

– Att i förväg strukturera olika delar av texten och titta på dem; att kunna lägga till, ta bort och flytta om lappar – frigör arbetsminne. Och för barn med läs- och skrivproblem underlättar det, eftersom de inte automatiserar stavning i så stor utsträckning som andra gör. De kommer alltid att ha arbetsminnet fyllt av de här lågnivåprocesserna och då gäller det att hitta sätt att bestämma ordningen på det de ska skriva, så att de slipper att ha allt i arbetsminnet på en gång. Vi människor kan inte hålla allt i arbetsminnet, speciellt inte när vi inte är vana.

Man sparar ju tid också.

– Javisst. Under min skoltid tillhörde jag dem som skrev dispositionen sist; innan jag lämnade in texten. Det är långt senare jag förstått, varför vi skulle skriva den. Det är en intressant utmaning för skolan. Hur ska de få barn, med och utan skrivproblem, att förstå nyttan av att använda planering som ett verktyg.

Vad innebär det att ha flyt i skrivningen?

– Under skrivutvecklingen använder barn först pauserna till lågnivåprocesser

och så småningom utvecklar de mer avancerade processer. Flyt för små barn är alltså att skriva fort och kanske utan pauser.

– Flyt för avancerade skribenter är något helt annat. Vi vet redan nu att riktigt avancerade skribenter använder sina pauser till väldigt avancerade processer.

Hur ofta gör vi pauser?

– Det beror på hur snabb skribenten är på tangentbordet eller med pennan och var man drar gränsen för en paus. För många tangentbordsvana skribenter tar det cirka 150-200 millisekunder från en tangent till nästa. Vi brukar sätta gränsen för en paus vid två sekunder för de här skribenterna, men det kan vara både längre och kortare.

I mitten på 90-talet, när jag började samla data om det här, behövde en skicklig skribent, som inte var sekreterare, 250 millisekunder. Idag behöver en vuxen skribent, som är hyfsat bra på tangentbordet, 150-200 millisekunder per tangentnedslag. Vi räknar från det du trycker ner en tangent till du trycker ner nästa. Och vi räknar bara med små bokstäver inom ord, för om du ska trycka på shift-tangenten tar det längre tid.

Varför är det svårt att lära barn att redigera text och vad innebär det att redigera text?

– Vi vet inte varför barn har svårt att redigera text, men vi tror att det är väldigt kognitionskrävande. Barn ganska långt upp i åldrarna associerar redigering med att ändra stavfel och skrivfel. Att läsa om sin text och redigera den innehållsmässigt det är det väldigt få barn som gör. En av anledningarna till det kan vara att den mesta textforskningen på barn, gjorts på handskrift. Det har inte funnits tillräckligt många datorer i skolorna. Att redigera en text för hand är mer omständligt och tråkigt.

En annan anledning är att lärarna inte har lagt så mycket krut på redigering. När man har gjort undersökningar, har det ofta varit barn i tolvårsåldern. De har redan gått sex år i skolan och skolats in i att de ska få markeringar i sin text. Kognitivt krävande är det stora svaret. Det är väldigt krävande att hålla texten i huvudet och tänka om.

Kan du nämna något annat ni sett i er forskning när det gäller personer med läs- och skrivsvårigheter?

– Det vi ser inom skrivforskningen är samma sak som vi ser i läsforskningen: de är otroligt ordfokuserade. Om jag skulle be dig skriva en berättelse, skulle du pausa ganska mycket i början, när du funderade på vad du skulle skriva. Sen skulle pauserna minska och plana ut, och du skulle skriva på av bara tusan. När du kommer till slutet av texten skulle pauserna öka igen. Du skulle fundera på om du fick till den där poängen, blev berättelsen som jag hade tänkt. Sen skulle du läsa igenom texten, oavsett om du skulle läsa den strukturerat eller titta på olika saker.

– Barn och vuxna med läs- och skrivsvårigheter har istället en jämn kurva, som går upp och ner hela tiden. De gör massor av pauser inne i ord, vilket du inte gör. De gör inte någon större skillnad på pauser för att planera eller pauser för att fundera på hur man stavar ett ord.

– Jag brukar använda ett cirkeldiagram där skrivprocessens olika delar ingår. För den som har skrivproblem är tårtbitarna för ”Stava” och ”Ändra Stavning” jättestora, medan tårtbiten för ”Hitta ord” är väldigt liten om du jämför med dem som inte har problem att skriva.

– Men det är inte nog med att de pausar och tittar på ordet, pausar och tittar på ordet, pausar och tittar på ordet, skriver om, skriver om och skriver om igen. De raderar ibland hela stycken. Och de funderar väldigt mycket om de kan hitta ett annat ord, som de kan stava.

Ungefär som när jag själv skriver på engelska.

– Precis. Det är väldigt likt det. Vi ser att det är liknande processer när vi skriver på ett andraspråk som vi inte behärskar och att skriva med läs- och skrivsvårigheter. Det som händer är att samtidigt som du fokuserar på det här ordet – och ju längre du håller på med det – försvinner det du höll på att skriva ur arbetsminnet. Du kan tappa den röda tråden i texten, men det kan också hända att meningen går över i något helt annat.

Hur går det till när personer med läs- och skrivsvårigheter ska redigera sin text?

– Vår forskning visar att när de skrivit ett ord, brukar de alltid göra det i samma ordning. De börjar med att pausa och titta på orden, de pausar inne i ordet, de skriver om ordet några gånger. Om de inte är nöjda, skriver de kanske en fras i stället för det där ordet och om de inte kommer på något ord eller någon fras de tror de kan stava till, så kanske de tar bort meningen. I värsta fall tar de bort hela stycket och det innebär också att de tappar den röda tråden.

Det är inte underligt att det tar tid att skriva för min bror som är dyslektiker och att hans texter alltid blir korta.

– Nej, det är det inte. De har ett enormt ordfokus och vi har inte kommit på hur man löser det. Jag får alltid frågan om det inte vore bättre, om de tittade på stavningen i efterhand och det är det, men det är väldigt svårt att få dem att göra det.

Vi vet att det här mikrofokuset stör skrivandet jättemycket. De amerikanska studier som tittat på hur man undervisar barn och vuxna med läs- och skrivproblem, visar att klart uttalade och tydliga stadier i processen hjälper dem. Det kanske kan upplevas som lite fyrkantigt, men de kan gå tillbaka till de olika stadierna för att avlasta sitt arbetsminne. Vi vet att de inte klarar av att hålla planen för texten och stavningen i arbetsminnet, som blir överbelastat.

Ett vanligt problem är att chefer, som är för långt ifrån skrivproduktionen, tror att det är enklare än det är att ändra i en text. De inser inte att det påverkar texten både före och efter, det som ska ändras.

– Faktum är att vi har ett liknande problem i skolan där barn med stora läs- och skrivsvårigheter, har lagt ner jättemycket tid på att skriva om och om sin text. Men den blir ändå jättekort. Och då får de ofta höra: Har du inte skrivit mer? Det är inte exakt samma problem som du tar upp, men det är en variant på det.

– Jag vet inte hur man gör med chefer, men när det gäller lärare spelar vi upp en snutt som visar hur jobbigt det är att skriva.

Är det något resultat som förvånat dig under din forskning?

Ja det är framförallt två saker. Att man generellt läser så lite av sin skrivtid och att vi inte ser någon relation mellan hur mycket man läser sin text och bedömd

textkvalitet – och då har vi testat på elever på gymnasiet och universitetsstudenter, som skriver under fyrtio minuter.

Finns det annan forskning om vuxnas skrivande – personer som inte har läsproblem?

– Den forskning som har gjorts om en normal vuxen skrivprocess, har fokuserat mycket på att ta fram teoretiska modeller som beskriver skrivprocessen. Två amerikanska forskare som heter John Hayes och Linda Flower tog fram en väldigt enkel modell 1980, som de baserat på skribenter genom att använda sådana här tänka-högt-modeller, som jag talade om tidigare. De kom fram till att skrivprocessen består av tre faser: 1. Planera 2. Genomför planen/skriva 3. Redigera. En skicklig skribent arbetar med de tre nivåerna parallellt; forskarna jämförde det med att jonglera.

– Forskning om vuxnas skrivande har efter Hayes och Flowers, i stor utsträckning tittat på arbetsminnets betydelse för skrivandet. Forskarna använder i stor utsträckning Hayes och Flowers tre moment och man tittar på vilka delar i processen som kräver mer eller mindre kapacitet av arbetsminnet hos olika skribenter.

– Forskningen visar att planering på högre nivåer – mer övergripande planering/textens idé – och redigering av innehållet kräver mycket arbetsminne. Och den som har läs- och skrivsvårigheter fyller hela sitt arbetsminne med ordnivån. För den skickliga skribenten utan läs- och skrivsvårigheter är det tvärtom, han/hon lägger energin på de mer övergripande planerna och den övergripande redigeringen.

Patric Hadenius, språkvetare och idag chefredaktör för Språktidningen, har skrivit att skrivprocessen är hierarkisk och att den består av 30-40 nivåer. På den första trycker jag på tangenterna, högst upp finns den övergripande idén och på varje våning finns olika specialkompetenser. Jag ser framför mig en hiss som löper amok mellan de olika våningarna.

– Det är en bra liknelse. Jag brukar säga att först har du en plan, som du gör innan du börjar skriva. När du börjar skriva måste du springa tillbaka för att kontrollera om du följer din plan och om du behöver du ändra någonting. Vi

kan konstatera att det krävs mindre planering när du omvandlar din textidé ”till språk”. Att välja ord och välja språk kräver förstås också planering – men det är på mikronivå. Sen har du utvärderingen och redigeringen – och då måste du hela tiden springa tillbaka till masterplanen och kolla igen. Stämmer det här, behöver jag ändra något, vilket ord ska jag välja, passar det här ordet målgruppen, vet min mormor, som ska läsa vykortet, att Liseberg är en nöjespark?

När blir en text färdig?

– I min värld aldrig. Skriver man akademiska texter är man sällan nöjd. Det enda som sätter gränsen är deadline. Generellt är texten färdig, när man är nöjd med den. När den uttrycker det du vill uttrycka, så att det passar den mottagare du vill skriva för.

Vad är det som gör en text läsvärd?

– Det måste bero på läsaren. Om den passar den avsedda mottagaren och han/hon tycker att den är intressant, då är den intressant för den personen.

Hur bedömer man en text?

– Det är otroligt subjektivt. Under ”Läraryftet” för några år sedan, gav jag en kurs som tog upp bedömning av texter. Jag och en grupp studenter undersökte under en del av kursen, vad som hände om vi vidareutvecklade bedömningskriterierna från de nationella proven i svenska. Vi avslutade med att bedöma texter, för att se hur lika vi var i våra bedömningar. De flesta texter hamnade på en skala över tre betyg: från G till MVG eller från U till VG. Och vi vet att så ser bedömningar av nationella prov ut, när man testat med många bedömare. Vad som är en läsvärd text är otroligt olika för olika läsare, både när vi pratar om skolnivå och den litterära nivån.

Hur skiljer sig, ur skrivarnas synpunkt, skrivprocessen på datorskärmar, tablet-PCs (som Ipad), e-böcker och mobiltelefoner?

– Det här är i princip ett helt outforskat område. Vi använder till att börja med olika sätt att skriva in texten. iPaden har ett litet tangentbord i miniatyr och när du skriver på exempelvis en iPhone, kan du använda T9-listan, för att skriva

snabbare. Vi vet nästan ingenting om hur stor skillnad det är om du trycker med tummarna, om du använder T9 eller inte, och hur själva inmatningsenheten för text påverkar resultatet. Jag är inte tillräckligt insatt, men det jag kan säga är att processen ändras, ju mer online din kommunikation är.

– Du kan tillämpa skrivprocessens tre delar huvudgrupper – 1. Planera 2. Genomför planen/skriva 3. Redigera – på vilken textprocess som helst. Skillnaden är att nu du skriver på exempelvis Facebook, så minskar förmodligen planeringen jättemycket. Det vill säga om du och jag sitter och chattar, och vi är närvarande samtidigt, så kommer ditt och mitt skrivande att se helt annorlunda jämfört med om du skriver en artikel till en tidning och jag min akademiska text. Planeringen ökar på en skala från online till tungt textskrivande. Om jag skulle pausa så länge, som jag gör när jag skriver min akademiska text, skulle du tröttna på mig för länge sen när vi chattar.

Har du några goda råd till personer som ska skriva – både de som har skrivproblem och de som inte har det?

– Om jag börjar med att vända mig till dem som har läsproblem, skulle jag vilja säga: försök att inte bry dig om stavningen, förrän du är färdig med innehållet i texten. Jag vet att det är lättare sagt än gjort, men det är viktigt. När en person med stora läs- och skrivsvårigheter använder stavningskontrollen, blir de vansinnigt frustrerande. Det är inte till någon nytta och det är bättre att göra det i efterhand. Men för den som bara gör något enstaka fel är den ofta användbar och de tycker ofta att det är skönt att ändra på en gång.

– Det andra rådet jag ger till dem som har läs- och skrivproblem är att de ska göra en plan innan.

– För de som inte har skrivproblem, skulle jag ge samma råd: gör någon slags plan innan. Det kan variera rätt mycket vilken typ av plan som passar en person, så det går inte att säga att den måste se ut på ett visst sätt. Att göra en plan är alltid bra för det avlastar alltid arbetsminnet under tiden man ska skriva.

Tomas Dalström – journalist, författare och föreläsare.

Juli 2011 © www.fungerandemedier.se och författaren.